

עוזיאל פוקס

תלמודם של גאונים

אשכולות

סדרת מחקרים במדעי היהדות

בעריכת עמוס גאולה

תלמודם של גאונים

הוועדה האקדמית:

ירחמיאל ברודי • דוד הנשקה • שמחה עמנואל

עוזיאל פוקס

תלמודם של גאונים

יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי

האיגוד העולמי למדעי היהדות
WORLD UNION OF JEWISH STUDIES

המכללה האקדמית
הרצוג
רשות המחקר

לזכרו של הוראס דימרסיקו, טומס ריבר, ניו ג'רסי, ארה"ב
In Memory of Horace A. DeMarcico, Toms River, New Jersey, USA
באמצעות ועדת העזבונות – משרד הדתות

•

הספר יוצא לאור בסיוע
מועצת הפיס לתרבות ואמנות

עורך: עמוס גאולה
עריכת לשון: יעל גוילי וטל רייך
עיצוב גרפי: חוה זלצמן, PageUp
עיצוב העטיפה: מעין ארד
הדפסה וכריכה: דפוס ארט פלוס

© כל הזכויות שמורות
למכללה האקדמית הרצוג ולאיגוד העולמי למדעי היהדות

ירושלים תשע"ז

מסת"ב 978-965-92115-3-1

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	פרק א: מבוא
13	גרסאות התלמוד של הגאונים בכתבי הראשונים
17	גרסאות הגאונים – תולדות המחקר
24	מאמוראים לגאונים
25	אמוראים, סבוראים וגאונים
27	האם נותרו בספרות הגאונים שרידים מעריכה אחרת של התלמוד הבבלי?
30	בין בבל לתפוצות והגעת התלמוד הבבלי לתפוצות
	פרק ב: ישיבות הגאונים – הרקע להיווצרות חילופי
34	גרסאות בתלמוד
35	ישיבות הגאונים – תיאורו של ר' נתן הבבלי
37	בעלי תפקידים בישיבה
43	דרכי לימוד
48	פרק ג: תלמוד על פה או תלמוד כתוב – עדותם של הגאונים
48	הדעות בעניין כתיבתה של התורה שבעל פה
51	שינון על פה בתקופת הגאונים – המציאות
55	שינון על פה כאידאולוגיה בתקופת הגאונים
57	המעבר מעל פה לכתב
59	כתבי יד קדומים של התורה שבעל פה
63	השימוש בספרי תלמוד בסוף תקופת הגאונים
69	בין גאונים לראשונים – המרת מונחי העל פה במונחי הכתב
72	הלימוד על פה ובכתב בתקופת הגאונים – מציאות ותפיסת עולם
77	'ואם ישנה אדם... אולי ישנה ככה ללמוד מן הכתב'
78	הסביבה התרבותית
80	כפל דרכי המסירה

82	נספח א: גמרא דבי רב ישי (אשי)
85	נספח ב: מעל פה לכתב – לשון נקייה
87	פרק ד: דיוני הגאונים בגרסאות התלמוד – אישים ומניעים
87	מתי החלו לעסוק בטקסט התלמודי?
89	סיבות ומניעים
90	תשובות לשאלות בענייני גרסה
94	דיונים טקסטואליים בתשובות הלכתיות ופרשניות
97	הדיונים בגרסאות התלמוד בחיבורי הגאונים
	פרק ה: דרכם של הגאונים בבירור גרסאות התלמוד – אפיוני
100	גרסאות וקני מידה להערכה
100	פרשנות כקנה מידה להערכת גרסאות
102	התאמה להלכה
102	הסברים להיווצרות גרסאות 'לא נכונות'
104	הסתמכות על מסורות ועל מקורות סמכות
	מסורת אישית ומסורת הישיבה 104 • חכמים ('רבוותא') 106 •
	'כל החכמים' 107 • 'רוב החכמים' 109 • חכמים קדמונים
	וחכמים 'דהשתא' 109 • חכמים דייקנים 110 • 'תנאים' 112 •
	'גרסנים' 113 • שימוש בספרי תלמוד 116
117	הגדרות ואפיונים
	'לישנא דיקא', 'לשון מדוקדק' 117 • 'טעות', 'שיבוש' 118 •
	'שיטפא' 120 • 'תרביצא' 122 • 'לישנא רויחא', 'לישנא
	קיטא' 124 • 'תרי לישני – חד טעמא' 126 • סורא
	ופומבדיתא 133 • ארץ ישראל ובבל 133
136	סיכום
140	פרק ו: יחס הגאונים לריבוי גרסאות בתלמוד
140	תיקון הגרסאות
141	האם ביקשו הגאונים לכפות את גרסאותיהם על חכמי התפוצות?
142	הכרה בגרסאות שונות
145	שילוב בין תיקון גרסאות לבין הכרה בהן
147	פרק ז: הגהת התלמוד בידי רב האיי גאון
147	הגהות מפורשות

151	התנגדות להגהות
152	הגהות רה"ג בדברי הראשונים
	פרק ח: התלמוד בתקופת הגאונים – הדיונים הטקסטואליים של
154	הגאונים ומה שמעבר להם
155	מקומם המרכזי של רש"ג ורה"ג
158	ריבוי הגרסאות בתקופת הגאונים
159	יחס הגאונים לגרסאות השונות
160	שאלת 'גרסת הישיבות'
162	האם היו הבדלים בין גרסאות סורא לגרסאות פומבדיתא?
	טיבן של גרסאות הגאונים – גרסאות משומרות וקדומות או
164	מעובדות ומאוחרות?
168	עדיפות ה'טעם' ותפיסת השפה של אחרוני הגאונים
170	תפיסת המסורת ושאלת סמכותו של התלמוד בעיני הגאונים
174	מלימוד על פה ללימוד מן הכתב
176	גרסאות הגאונים והשפעתן על מסורת הנוסח של התלמוד
179	מגאונים לראשונים

חלק ב

181	אוסף מקורות – דיוני הגאונים בגרסאות המשנה והתלמוד
183	מבוא
183	דרך הצגת המקורות
185	קשיים מתודולוגיים
188	תופעות טקסטואליות שבאות לידי ביטוי באוסף המקורות
196	רשימת הסימנים

אוסף מקורות

	ברכות 197 • מועד 255 • נשים 355 • נזיקין 410 •
	קדשים וטהרות 483 • מובאות שלא על פי סדר התלמוד 497
501	נספח: ספקות, השערות לא מבוססות ושגיאות
515	ביבליוגרפיה
546	מפתחות

פתח דבר

לקראת סופה של תקופת הגאונים היה התלמוד הבבלי החיבור הסמכותי, המשפיע והנלמד ביותר מבין החיבורים הכלולים בספרות חז"ל בעולם היהודי. מעמד כמעט בלעדי זה הוא תוצאה של תהליכי חתימה, עריכה והפצה ממושכים שראשיתם סמויה מעינינו. שלבי המעבר שבין חתימת התלמוד לבין ראשית תקופת הגאונים לוטים בערפל, ועמם השאלות הכרוכות בתהליכי עריכת התלמוד וחתימתו, דרכי לימודו ומסירתו בבבל, וכן תהליכי העברתו לתפוצות הגולה והתקבלותו כספר לימוד והלכה. בכל אלה, העובדות הידועות לנו מועטות וההשערות מרובות.

מלכתחילה, בצעדיו הראשונים של מחקר זה, ביקשתי לפזר מעט את הערפל הכרוך בתהליכי עריכתו הסופיים של התלמוד הבבלי ובראשית מסירתו על ידי איסוף וניתוח של כל המקורות שבהם דנים גאוני בבל בגרסאות התלמוד הבבלי. סברתי אז שחשיפת הדיונים הטקסטואליים של הגאונים תוכל לרמז לנו על תהליכים טקסטואליים קדומים הרבה יותר ותקרב אותנו אל התלמוד בצורתו הקדומה והמקורית, ומכך נלמד גם על דרכי העריכה, החתימה והגיבוש של הנוסח שבידינו.

ציפייה זו לא התגשמה, מכיוון שהמקורות העוסקים בגרסאות התלמוד כולם מאוחרים, מיעוטם מאמצע המאה התשיעית ורובם מן השליש האחרון של המאה העשירית. מאות השנים שבין סוף תקופת האמוראים לבין סוף תקופת הגאונים יוצרות תהום כמעט בלתי ניתנת לגישור, והעדויות הברורות של הגאונים המאוחרים אין בהן כדי להאיר את אזור הדמדומים של חתימת התלמוד וראשית הפצתו.

אף על פי כן, אפשר ללמוד הרבה מן הדיונים הטקסטואליים של גאוני בבל על תפוצתו של התלמוד, על דרכי מסירתו בכתב ובעל פה, על האתגרים הטקסטואליים שעמדו לפני חכמי התפוצות והגאונים בתקופה זו ועל דרכי ההתמודדות של החכמים עם האתגרים הללו.

זאת ועוד, שאלות טקסטואליות בספרות חז"ל לעולם אינן רק שאלות 'טכניות' הנוגעות ללבלרים רדומים או למעתיקים רשלנים. שאלות אלה נוגעות לא פעם בדרכי הלימוד והמסירה, בנתיבי ההעברה והפצת הידע ואף בתפיסות עולם.

מכל מקום, איסוף וניתוח של כל המקורות שיש בהם עדות או רמז על מצבו הטקסטואלי של התלמוד אכן עשויים ללמד אותנו הרבה על עולמם של החכמים מאמצע המאה התשיעית ועד ראשית המאה האחת עשרה, אך לא פחות מכך הם עשויים להגדיר ולתחום את אי הוודאות האופפת את תהליכי החיתום והמסירה הקדומים.

הרבה השערות נכתבו בשנים האחרונות על חתימת התלמוד, עריכתו וראשית מסירתו, ולא באתי להוסיף עליהן אלא לנסות לשרטט את גבולות הידע המוצק המצוי בידינו. שרטוטם של גבולות אלה מבהיר מה אנחנו יודעים כיום, אך לא פחות מכך מה איננו יודעים; מה יכול להיחשב כעובדות ומה ייותר לעת עתה במרחב ההשערות.

*

חיבור זה מורכב משני חלקים שונים במהותם. שלושת הפרקים הראשונים של החלק הראשון דנים בשאלות כלליות שהן כעין מבוא לדיונים שבהמשך (סקירת המחקר, המעבר מתקופת האמוראים לתקופת הגאונים, הגעת התלמוד לתפוצות וסקירה של מבנה הלימודים בישיבות הגאונים). שאר הפרקים בחלק זה עוסקים באופי התלמוד שעמד לפני הגאונים ובשאלות הנוגעות להתייחסותם של הגאונים לעניינים טקסטואליים. החלק השני, 'אוסף המקורות', עוסק בכשלוש מאות מקורות מדברי גאונים וראשונים שיש בהם התייחסות לגרסאות התלמוד. חלק זה נועד לקורא שיבקש לבדוק את המקורות עצמם, וכן ללומדים ולחוקרים העוסקים בסוגיה מסוימת. מעבר לפרטי הפרטים הביוגרפיים, הביבליוגרפיים, הפרשניים והטקסטואליים הבאים בחלק זה אנו למדים ממנו על האינטנסיביות של העיסוק בגרסאות התלמוד בסוף תקופת הגאונים.

בכל מקום שמופיע הסימן § לפני שם של מסכת או לפני מספר הכוונה היא לסעיף המתאים ב'אוסף המקורות' (למשל: § שבת צז ע"ב).

*

שתי הערות בנוגע לשני שימושי לשון:

ההערה הראשונה קשורה לשימוש בתואר 'גאון' או 'גאונים' בחיבור זה. הכינוי 'תקופת הגאונים' משמש בדרך כלל לתקופה שבין המאה השביעית לבין ראשית המאה האחת עשרה. כפי שנראה להלן, רוב המקורות העוסקים בגרסאות התלמוד הבבלי שהמחבר שלהם ידוע הם מסופה של התקופה, בערך מאמצע המאה התשיעית, ובעיקר משלהי המאה העשירית. מכיוון שלא מעט מן המקורות הם אנונימיים, התעורר הצורך לדבר על 'גאונים' כשם כולל, אם כי סביר להניח שאף מקורות אלה הם מסוף התקופה.

ההערה השנייה נוגעת למילים 'גרסאות' ו'נוסחאות'. בתקופת הגאונים הייתה הבחנה בין המונחים הנגזרים מן השורש גר"ס, שציינו טקסט המשונן על פה, לבין מונחים הנובעים מ'נסח' ('נוסח', 'נוסחא' וכדומה), שציינו טקסט כתוב. הבחנה זו נדונה להלן, בפרק ג. לעומת זאת, בתקופת הראשונים והאחרונים לא הקפידו על הבחנה זו. בחיבור זה נקטתי בדרך כלל את הדרך המאוחרת יותר, ולכן 'חילופי גרסאות' עשויים

לציין את עצם החילופים בטקסט התלמודי בלא לקבוע אם אלה נוצרו בעל פה או בכתב. עם זאת, המונחים הנגזרים מ'נסח' מרמזים בדרך כלל על טקסט כתוב.

*

ראשיתו של חיבור זה בעבודת דוקטורט שנכתבה בהדרכתו של מורי פרופ' דוד רוזנטל, ואני שב ומודה לו לאחר שנים רבות על הדרכתו ועל ליווי במהלך לימודי בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. הלימודים בחוג קטן ואיכותי זה היו מלווים בקשרים הדוקים ומשמעותיים עם מורי. במהלך כתיבת העבודה ולאחריה נהניתי מעצתם ומתבונתם של מורי פרופ' יעקב זוסמן ופרופ' ירחמיאל ברודי. זו ההזדמנות להכיר טובה גם לשאר מורי בחוג לתלמוד על הלימוד במחיצתם: פרופ' מנחם כהנא, ולהבדיל בין חיים לחיים – פרופ' אברהם גולדברג, פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי ופרופ' ישראל תא־שמע זכרם לברכה.

תודה מרובה אני חב לפרופ' ירחמיאל ברודי, לפרופ' דוד הנשקה ולפרופ' שמחה עמנואל שניאותו לשמש בוועדה האקדמית שליוותה את הספר. חברי הוועדה העירו הערות חשובות בעניינים כלליים ובעניינים הנוגעים לסוגיות מסוימות שעסקתי בהן. אני מודה גם לחברים שעמם נועצתי בסוגיות אחדות הנוגעות לספר: ד"ר אייל בן אליהו, ד"ר עדן הכהן, ד"ר נח חכם, פרופ' דוד לוי, פרופ' ורד נעם, ד"ר יואב רוזנטל, ד"ר פנחס רוט, פרופ' רמי ריינר, ד"ר רוני שויקה וד"ר צבי שטמפפר. תודה כפולה ומכופלת לרב יוסף מרדכי דובאוויק שסייע לי במהלך כתיבת חיבור זה בבדיקות של כתבי יד, במחקר בעניין פירוש רב האיי גאון למסכת שבת, במציאת מקורות חדשים שנוספו לחלק השני של הספר ובעניינים נוספים. ד"ר גלעד לנדאו ומר ינון לייטר סייעו לי בבדיקות של כתבי יד. ר' עדיאל ברויאר תרם לי מידעיותו בענייני הגניזה הקהירית והמציא לידי כמה מקורות הנוגעים למחקר זה. בענייני לשון נועצתי בסוגיות אחדות עם פרופ' יוחנן ברויאר, פרופ' משה מורגנשטרן, פרופ' שלמה נאה ופרופ' יוסף עופר. בעניינים הקשורים לפרסית הסתייעתי בפרופ' שאול שקד. בכמה עניינים הקשורים בתרבות המוסלמית סייע בידי ד"ר יוסף ויצטום. בני צבי אף הוא סייע בידי. הוא קרא את הספר כולו, האיר את עיני בעניינים שונים והתקין את המפתחות לספר. תודתי נתונה לכולם.

הגישה לכתבי היד התאפשרה באמצעות המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים. אני מודה לעובדיו ולחוקריו על הסיוע לאורך השנים. תודה מיוחדת לד"ר עזרא שבט, שעזר לי הרבה בדברים הקשורים לכתבי יד ולקטעי גניזה. אתר פרידברג אפשר קריאה של קטעי הגניזה הקהירית באיכות מצוינת והוסף מידע מרובה עליהם. התודה והברכה ליוזמיו ולעובדיו.

במשך השנים לימדתי במוסדות שונים. בעשרים השנים האחרונות זכיתי שהחוג

לתורה שבעל פה במכללה האקדמית הרצוג הוא ביתי המקצועי, ואני מודה על הזכות שנפלה בחלקי ללמד ולעבוד במקום שבו שוכנים תורה, מדע ויחסי חברות טובים. הנהלת המכללה תמכה בקידומו של מחקר זה וסייעה בהוצאתו כספר, ואני מודה לה על כך.

הספר יוצא לאור על ידי רשות המחקר של המכללה האקדמית הרצוג ועל ידי האיגוד העולמי למדעי היהדות. אני מודה להנהלות שלהן על שיתוף הפעולה ועל תמיכתן בהוצאת הספר לאור.

חיבור זה לא היה יוצא לאור כספר אילולא תמיכתו ועידודו של ידידי, ד"ר עמוס גאולה, ראש רשות המחקר של המכללה האקדמית הרצוג. הוא ליווה את הספר משלבי הגיבוש שלו ועד ועד להוצאתו לאור. הוא סייע בעצות נבונות ומצא את מקורות המימון שאפשרו את הוצאתו.

אני מודה לעורכות הלשון יעל גוילי וטל רייך על עבודתן המסורה. יסודיותן ותבונתן מנעו ממני שגגות וסייעו בידי להבהיר ולשפר את הכתוב. גב' חוה זלצמן עיצבה את הספר בטוב טעם ובמסירות. מעין ארד עיצבה את העטיפה בחן. תודתי נתונה להן.

*

לנגד עיני עומדת תמיד חריצותו של אבא ז"ל, שכתב את מחקריו וספריו בשעות שלאחר ימי עבודה ארוכים. בכוח חריצותו והתמדתו זכה להעמיד במחקריו יד ושם ליהדות הונגריה ולישיבותיה. אמא, תיבדל לחיים טובים, השפיעה עלינו אהבה ואמונה יוקדת. חמותי, ברכה צין ז"ל, וחמי, ר' אברהם צין, ייבדל לחיים טובים, הרעיפו עליי ועל משפחתי שפע של אהבה ועזרה.

זכיתי והתקיימה בי ברכת החכם מכל אדם 'ראה חיים עם אשה אשר אהבת'. יזכה ה' את שרה ואותי לראות בשמחת ילדינו: אשר ושרה-תמה וילדיהם, צבי, יצחק, יונתן, שלומית ועטרת.

טרם אכלה לדבר, אודה למי ששם חלקי מיושבי בית המדרש וזיכני ללמוד וללמד. אני מודה על שעבר ומתפלל להבא, שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו עד עולם.

עוזי פוקס
כפר אדומים

סיוון תשע"ז